AZERBAYCAN'IN SON NEOLİTİK VE İLK KALKOLİTİK ÇAĞ KÜLTÜRLERİNİN KUZEYBATI İRAN İLE (İRAN AZERBAYCANI) İLİŞKİLERİ

RELATIONSHIPS BETWEEN LATE NEOLITHIC AND EARLY CHALCOLITHIC AGE CULTURE OF AZERBAIJAN WITH NORTH-WESTERN IRAN (IRANIAN AZERBAIJAN)

Makale Bilgisi | **Article Info**

Başvuru: 12 Aralık 2019 | Received: December 12, 2019
Hakem Değerlendirmesi: 13 Ocak 2020 | Peer Review: January 13, 2020
Kabul: 01 Aralık 2020 | Accepted: December 01, 2020

DOI : 10.22520/tubaar2020.27.001

Veli BAHŞELİYEV*

ÖZET

Güney Kafkasya'da, Azerbaycan'da yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında Son Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürlerine ait çok sayıda yeni bulgular ortaya çıkarılmıştır. Nahçıvan'da, Kültepe I'de yapılan araştırmalar bu höyüğün şu anda Güney Kafkasya'nın en eski Neolitik Çağ yerleşmesi olduğunu göstermiştir. Buna karşın Kültepe I'de ve Güney Kafkasya'nın diğer yerleşmelerinde Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ tabakası bulunmadığından bu bölgenin Neolitik Çağ kültürünün kökeni ile ilişkili çeşitli fikirler önerilmiştir. Eski Sovyet araştırmacıları Güney Kafkasya'nın tarım ve hayvancılıkla uğraşan topluluklarının Kuzey Mezopotamya'dan geldiğini öne sürmüştür. Günümüzde ise kimi araştırmacılar aynı fikre sahip olmakla birlikte kimileri de bu toplulukların yerel Mezolitik topluluklardan türedikleri görüşündedir. Kültepe I'de yapılan araştırmalar sırasında Halaf türü boyalı çanak çömleğin bulunması Mezopotamya ile ilişkilerin varlığını kanıtlamaktadır. Ancak Son Neolitik Çağ'da Azerbaycan'da etkin olan Şomutepe ve Kültepe kültürleri Kuzey Mezopotamya kültürlerinden farklı özelliklere sahiptir. Son yıllarda yapılan araştırmalar Azerbaycan'ın Neolitik Çağ kültürlerinin gelişim sürecini gözlemleme olanağı sağlamıştır. Buna göre, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi Son Neolitik Çağ kültürleri baskı bezemeli çanak çömlek ile karakterize edilmektedir. Bu tür kaplar Nahçıvan Tepe'nin Son Neolitik Çağ tabakası için de tipiktir. Yine araştırmalar Neolitik Çağ'ın son aşamasında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesi ve Nahçıvan'da Neolitik Çağ kültürlerinin kendine özgü özelliklere sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Güney Kafkasya'nın zengin hammadde yatakları Azerbaycan'ın güney

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Azerbaycan Respublikası, Nahçıvan, Haydar Aliyev pr. 76. e-posta: velibahshaliyev@mail.ru. ORCID: 0000-0002-4914-3016

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.001

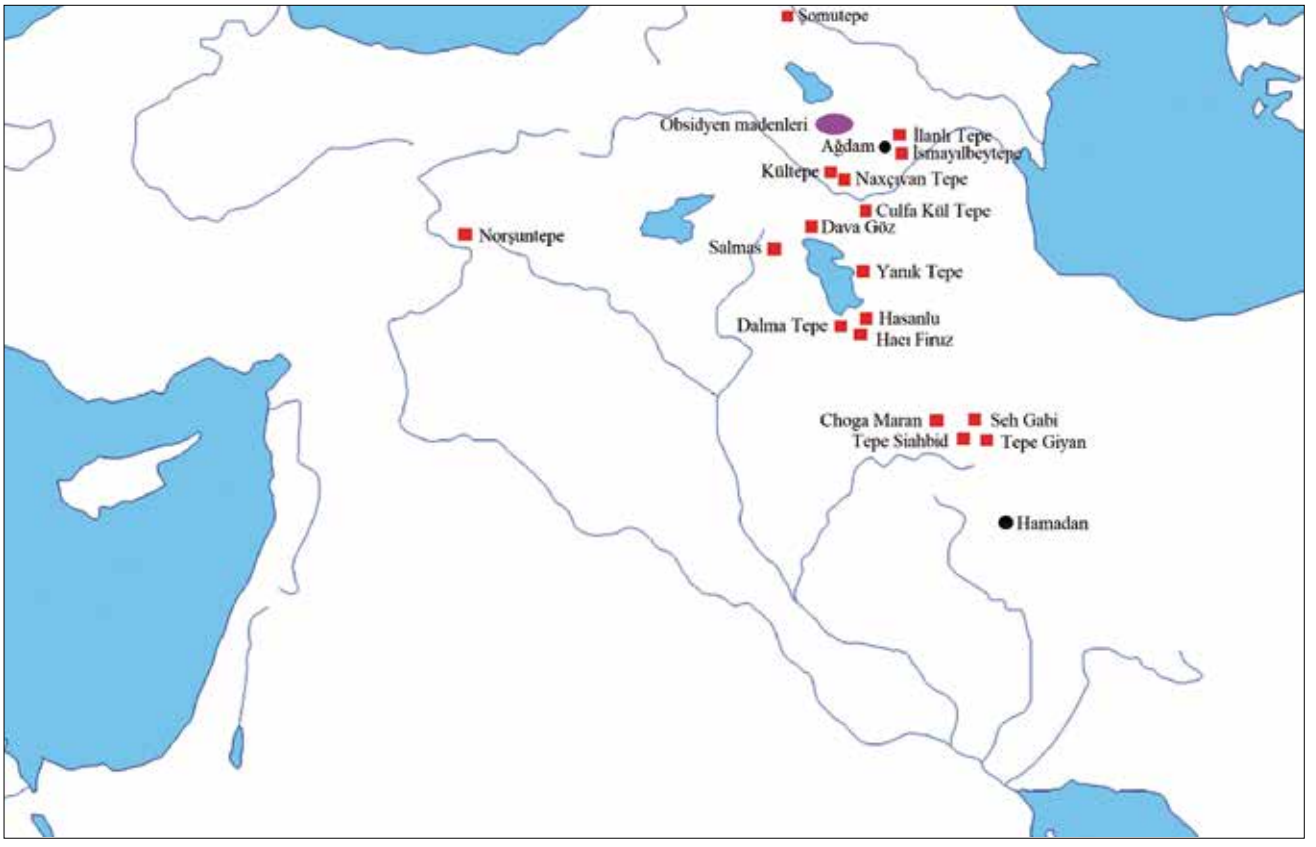
bölgeleri ile Kuzeybatı İran arasındaki karşılıklı ilişkilerin oluşmasını sağlamış ve bu ilişkiler Nahçıvan ve Kuzeybatı İran'ı kapsayan Dalma Tepe kültürünün yerleşmesinde önemli rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Kuzeybatı İran, Son Neolitik Çağ, İlk Kalkolitik Çağ, Orta Kalkolitik Çağ, Karabağ, Nahçıvan, Nahçıvan Tepe

ABSTRACT

Archaeological investigations in the South Caucasus, including Azerbaijan, have revealed new finding of Late Neolithic and Chalcolithic Age culture. Research carried out on the settlement of Kültepe I in Nakhchivan, shows that this monument is the oldest Neolithic Age settlement of the South Caucasus. Despite this, however, in Kültepe I and other settlements in the South Caucasus, it was not found a ceramic period, which led to various opinions on the genesis of Neolithic culture. Past Soviet scholars expressed that the ancient farming and cattle breeding tribes of the South Caucasus came from Northern Mesopotamia. Some researchers now associate the origin of the Neolithic culture of the South Caucasus with the local Mesolithic culture, and others say they came from North Mesopotamia in ready form. Researches of the settlement of Kültepe I have revealed painted ceramics of the Halaf type, which claims the existence of links with Mesopotamia. However, the Şomutepe culture and the Kültepe culture that in the Neolithic period existed in Azerbaijan differ from the Neolithic cultures of Northern Mesopotamia. Studies carried out in recent years mad it possible to trace the peculiarities of the Late Neolithic culture of the Karabakh region of Azerbaijan are characterized by impressed ceramics. The study of Nakhchivan Tepe showed that similar ceramics are also characteristic for the Late Neolithic layer of Nakhchivan Tepe. On the basis of research, it can be said that at the last stage of the Neolithic Age in the Karabakh region of Azerbaijan and Nakhchivan, Neolithic culture characterized with its features. In our opinion, the rich natural resources of the South Caucasus contributed to the mutual ties between Azerbaijan and Northwestern Iran and played a significant role in the formation of the Dalma Tepe culture which was spread in Nakhchivan and Northwestern Iran.

Keywords: South Caucasus, Late Neolithic Age, Early Chalcolithic Age, Middle Chalcolithic Age, Karabakh, Nakhchivan, Nakhchivan Tepe, North West Iran

Fotoğraf 1: Bölgenin haritası (Veli Bahşeliyev) / *Regional map (Veli Bakhshaliyev).*

GİRİŞ

Güney Kafkasya ve Azerbaycan'da yapılan arkeolojik araştırmalarda Son Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürlerine ait çok sayıda yeni bulgu ortaya çıkarılmıştır (Foto. 1)[1]. Kültepe I[2], Molla Nağı Tepesi[3], Göytepe[4], Kamiltepe[5], Menteş Tepe[6], İsmayılbey Tepe[7], Nahçıvan Tepe[8] ve diğer yerleşmelerde[9] yapılan araştırmalar Azerbaycan'nın Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürünün çeşitli aşamalarını araştırma olanağı sunmaktadır. Azerbaycan'nın Neolitik Çağ kültürleri genel olarak MÖ 7-6. binyıllara tarihlenmektedir[10]. Azerbaycan'ın kuzeyinde Gence ve Gazah bölgelerinde etkin olan, kum katkılı çanak çömleğin çoğunlukta olduğu Neolitik Çağ kültürü Şomutepe[11], Azerbaycan'ın güneyinde, Nahçıvan'da ortaya çıkan, Kura ve Aras nehirleri arasında, Mil-Muğan bozkırlarında etkin olan saman katkılı kapların çoğunlukta bulunduğu Neolitik Çağ kültürü ise Kültepe kültürü[12] olarak bilinmektedir. MÖ 6. binyılın birinci yarısına tarihlenen Şomutepe Kültürü Gürcistan ve Ermenistan'ın da bir kısmında görülür ve bu nedenle Şomu-Şulaveri[13], Şulaveri-Şomutepe[14], Arataşen-Şulaveri-Şomutepe[15]gibi isimler ile de tanınmaktadır.

Nahçıvan'da, Kültepe I'de yapılan araştırmalar bu höyüğün şu anda Güney Kafkasya'nın en eski Neolitik Çağ yerleşmesi olduğunu göstermiştir. Kültepe I'in alt yapı katından alınan örneğin radyokarbon analizi MÖ 6372-5200 yılları göstermiştir[16]. Gerek Kültepe I'de, gerekse Güney Kafkasya ve Azerbaycan'daki diğer yerleşimlerde Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ katmanlarının bulunmaması yerleşik yaşamın ortaya

1 Almәmmədov 2016: 20; Бахшалиев 2017: 108-121.
2 Бахшалиев / Марро / Бертон / Кулиева 2017: 26-41.
3 Мусеибли 2012: 40-50.
4 Гулиев / Гусейнов / Алмамедов 2009: 26-30; Nishiaki / Guliyev / Kadowaki 2015: 279-294.
5 Əliyev / Helwing / Ricci 2013: 335-341.
6 Quliyev / Lyonnet 2013: 329-334.
7 Almәmmədov / Quluzadə 2013: 74-82.
8 Baxşəliyev / Quliyeva / Həşimova / Mehbalıyev / Baxşəliyev 2018: 4-30.
9 Lyonnet / Guliyev / Helwing /Aliyev / Hansen / Mirtskhulava 2012: 1-190.
10 Бахшалиев / Марро / Бертон / Кулиева 2017: 32; Museibli 2017: 42-58.
11 Baxşəliyev 2007: 32-38.
12 Baxşəliyev 2007: 38-58.
13 Мунчаев 1975: 97; Lyonnet / Guliyev / Helwing /Aliyev / Hansen / Mirtskhulava 2012: 2.
14 Lyonnet / Guliyev / Helwing /Aliyev / Hansen / Mirtskhulava 2012: 85.
15 Harutyunyan / Badalyan / Chabot / Chataingner / Christidou / Hovsepyan 2019: 11.
16 Бахшалиев / Марро / Бертон / Кулиева 2017: 32.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.001

çıkışıyla ilgili çeşitli görüşlerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Birçok eski Sovyet araştırmacı Güney Kafkasya'nın tarım ve hayvancılık yapan topluluklarının Kuzey Mezopotamya kökenli olduğunu önermiştir[17]. Günümüzde ise kimi araştırmacılar bu görüşü savunmaya devam ederken (Ахундов 2019: 98) [18], kimileri de yerleşik yaşamı yerel Mezolitik kültürlerle ilişkilendirmektedir (Nishiaki / Guliyev / Kadowaki 2015: 279-294)[19]. Kültepe I'de yapılan araştırmalar sırasında Halaf türü boyalı çanak çömleğin bulunması Mezopotamya ile ilişkilerin kanıtı olarak değerlendirilmiştir[20]. Ancak araştırmalar Son Neolitik Çağ'da Azerbaycan'da etkin olan Şomutepe ve Kültepe kültürlerinin Kuzey Mezopotamya kültürlerinden farklı olduğunu kanıtlamaktadır[21]. Öte yandan araştırmalar Güney Kafkasya'nın Yakın Doğu ile ilişkilerinin tek taraflı olmadığını göstermektedir. Güney Kafkasya kültürleri hem Yakın Doğu kültürlerinden etkilenmiş, hem de Yakın Doğu kültürlerine etki yapmıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalar Azerbaycan'ın Neolitik Çağ kültürlerinin gelişim sürecini gözlemlemeye olanak sağlamıştır. MÖ 6. binyılın ikinci yarısında Nahçıvan, Gence ve Karabağ bölgesinin Neolitik Çağ kültüründe ortak özellikler görülmektedir. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde yer alan Son Neolitik Çağ yerleşmelerinden bulunan çanak çömleğinin bir kısmını baskı bezemeli kaplar oluşturmaktadır. Nahçıvan Tepe'de yapılan araştırmalar sırasında bu tür kapların Son Neolitik Çağ tabakası için de özgü olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu tür kaplar Kuzeybatı İran'da, Dalma Tepe kültürü için de karakteristiktir. İlk defa Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Dalma Tepe Höyüğü'nde ortaya çıkarılan Dalma Tepe kültürü şimdi tüm Kuzeybatı İran'ı kapsamaktadır. Buna karşın Kuzey Mezopotamya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu kültürlerinden farklı olan bu kültürün kökenini, yayılım alanı ve kronolojisi tam olarak değerlendirilememiştir[22].

Araştırmalar Neolitik Çağ'ın son aşamasında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde ve Nahçıvan'da Neolitik Çağ kültürünün kendine özgü özelliklere sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan yeni veriler Kuzeybatı İran'da, Urmiye Havzası'nda ortaya çıkan Dalma Tepe kültürünün kökeni ve yayılımı ile ilgili sorunları çözmeye olanak sağlamaktadır. Bize göre, Güney Kafkasya'nın zengin hammadde yatakları, öte yandan Karabağ ve Nahçıvan'ın birbirine yakın coğrafyada yer alması Azerbaycan'ın güney bölgeleri ile Kuzeybatı İran arasındaki karşılıklı ilişkileri sağlamış ve bu ilişkiler Azerbaycan'da ve Kuzeybatı İran'da Kalkolitik Çağ kültürlerinin yerleşmesinde önemli rol oynamıştır.

KUZEYBATI İRAN'IN (İRAN AZERBAYCANI) SON NEOLİTİK ÇAĞ YERLEŞMELERİ

Mimari Kalıntılar

Kuzeybatı İran'ın Son Neolitik Çağ kültürleri Göy Tepe[23], Yanık Tepe[24], Hasanlu[25] , Hacı Firuz[26], Dava Göz[27] gibi yerleşmelerden bilinmektedir (Foto. 1). Araştırmalar Göy Tepe, Yanık Tepe , Hacı Firuz yerleşmeleri için dörtgen mimarinin karakteristik olduğunu göstermiştir. Ancak Dava Göz'de yuvarlak, çukur tabanlı barınaklar da ortaya çıkarılmıştır[28]. Göy Tepe'de yapılar taş temelli kerpiçten inşa edilmiştir. Yapıların içinde ocaklar ve zemine gömülü pithoslar bulunmuştur[29]. Hacı Firuz yerleşmesinde Göy Tepe'den farklı olarak yapılar kerpiçten, taş temel kullanılmadan inşa edilmiş, içlerinde ocaklar ve yine zemine gömülmüş küpler bulunmuştur[30] . Hacı Firuz[31] ve Yanık Tepe'de[32] evlerin tabanı ve duvarları beyaz kireçli harçla sıvalıdır, taban ve duvarlara kırmızı boya sürülmüştür. Öte yandan Hacı Firuz yerleşmesinde duvarların yüzeyinin düzeltilmesinde çamur sıva ve siyah boya da kullanılmıştır[33].

Çanak Çömlek

Kuzeybatı İran'ın Son Neolitik Çağ yerleşmeleri kırmızının çeşitli tonlarında pişirilmiş, kırmızı astarlı çanak çömlek ile karakterize edilmektedir[34]. Kapların bir kısmını boya bezemeliler oluşturmaktadır. Hacı Firuz yerleşmesinde kırmızı üzerine siyah, ya da bej zeminde kırmızı renkle bezenmiş çeşitli türleri vardır[35]. Yanık Tepe'de kırmızı zemin üzerine krem ve siyah renkle geometrik motiflerle bezeli çanak çömlek görülür[36]. Kırmızı zemin üzerine siyah renkle bezenmiş Dava Göz kaplarının çoğunluğunu içten bezemeli olanlar oluşturmaktadır[37]. İ. H. Nerimanov Kültepe I'in kırmızı astarlı kapların Urmiye Havzası'nın doğusunda yer

[17] Массон 1964: 407.
[18] Ахундов 2019: 98.
[19] Nishiaki / Guliyev / Kadowaki 2015: 279-294.
[20] Абибуллаев 1982: 72-74; Нариманов 1987: 159-160.
[21] Azerbaycanda Taş devrinin tüm aşamaları Alt Paleolitik Çağ'dan başlayarak Mezolitik Çağ'a dek kesintisiz olarak gözlemlenmiştir.
[22] Нариманов 1987: 164.
[23] Brown 1951:17-25.
[24] Burney 1964: 55-57.
[25] Dyson 1989: 3-11; Muscarella 1966: 121-135.
[26] Voigt 1983: 11-403.
[27] Abedi 2017: 69-87.
[28] Abedi 2017: 72, fig. 6.
[29] Brown 1951:19.
[30] Voigt 1983: 32-33.
[31] Voigt 1983: 32-33.
[32] Burney 1964: 56.
[33] Voigt 1983: 35.
[34] Brown 1951:20-26; Burney 1964: 55-57; Voigt 1983: 11-403.
[35] Voigt 1983: 95-160.
[36] Burney 1964: 55-56, plate XV, 1-4.
[37] Abedi 2017: 72.

alan yerleşmeler ile ilişkili olduğunu söylemiştir[38]. R. Munçayev[39] ise Kuzeybatı İran'ın boyalılarına Zagros kültür bölgesinin etki yaptığını söylemiştir. Ancak diğer araştırmacılar Son Neolitik Çağ'da Kuzeybatı İran ve Azerbaycan'da Halaf-Ubeyd geleneklerinin etkin olduğunu belirtmektedirler[40]. T. Braun[41] Göy Tepe'nin M tabakasından bulunan kap bezemelerinin Güney Mezopotamya'nın Ubeyd ve Tell Arpaçiya'nın Halaf kapları ile benzer olduğunu söylemiştir. M. Voigt Hacı Firuz ile Zagros çanak çömleği arasında tanımlı benzerliklerin olmasına rağmen Hacı Firuz'un form, yapım ve bezeme açısından standart Zagros çanak çömleğinden farklılaştığını, boya bezemeli örneklerin benzerliğin Urmiye Havzası ve Zagros arasındaki etkileşime bağlı olduğunu öne sürmektedir[42]. M. Voigt'a göre Hacı Firuz teknolojik açıdan Mezopotamya'nın erken Tell Hassuna, Tell Samarra, Tell es-Sawwan, Umm Dabagiyah ve diğer yerleşmelerin çanak çömleği ile benzerdir. S. Kroll'a göre Azerbaycan'ın Neolitik ve Kalkolitik Çağ kültürleri kendine özgü özelliklerle karakterize edilmesinin yanı sıra Ubeyd geleneklerini de yansıtmaktadır[43]. Bu tür çanak çömlek S. Kroll'un Kuzeybatı İran'da yaptığı araştırmalar sırasında Yanık Tepe, Göy Tepe, Kültepe ve Livar gibi yerleşmelerden bulunmuştur[44]. Yapılan araştırmalar kırmızı astarlı kapların Azerbaycan'ın Son Neolitik Çağ kültürü için karakteristik olduğunu, Nahçıvan, Mil bozkırları ve Urmiye Havzası'nda yaygın olanların ortak özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Kuzeybatı İran ve Azerbaycan'ın İlk Kalkolitik Çağ yerleşmelerinde ortaya çıkan kırmızı astarlı çanak çömleğin Son Neolitik Çağ kültürlerinin devamı olduğunu düşünmekteyiz. Bu tür kapların Dalma Tepe kültüründe de yaygın olduğu görülmüştür.

Dalma Tepe Kültürünün Yayılım Alanı ve Kronolojisi

Dalma Tepe'de 1958 ve1959 yılında Charles Burney, 1961 yılında Cuyler Young tarafından kazı yapılmıştır. İsmini Urmiye Gölü'nün güneybatısında yer alan Dalma Tepe höyüğünden alan bu kültür İran'ın merkezi, batı ve kuzey bölgelerinde yayılmış ve araştırmacılar tarafından Dalma fenomeni gibi değerlendirilmiştir[45]. Dalma Tepe kültürü başlıca olarak boyalı ve baskı bezemeli çanak çömlek ile karakterize edilmektedir. Dalma Tepe kültürüne ait kapların petrografik analizi bunların yerli üretim olduğunu göstermiştir[46]. Ayrıca Luristan'ın kuzeydoğusundaki çanak çömleğin İran Azerbaycanı'nda bulunan Dalma Tepe kültürünün lokal varyantı olduğu tespit edilmiştir[47]. Araştırmacılara göre Dalma Tepe yerleşmesinin alt tabakalarında boyalılar, üst tabakalarda ise baskı bezemeliler çoğunluktadır[48]. Urmiye Havzası'nda Hacı Firuz, Pisdeli, Hasanlu, Dinkha Tepe, Yanik Tepe, Tepe Seavan, Kermanşah'da Tepe Siahbid, Seh Gabi, Tepe Giyan, Godin Tepe ve Baba Gassem[49] , Irak'ta Cebel, Kerkük, Tell Abad, Keit Kasım, Yorgan Tepe ve Tell Arpaçiye[50] gibi yerleşmelerde ele geçirilen Dalma Tepe türü kaplar çok az yayınlanmıştır. Hacı Firuz yerleşmesinin Dalma tabakasında baskı bezemelilerin çoğunlukta olduğu, boyalıların ise çok az bulunduğu belirtilmektedir[51]. Yanık Tepe'de yalnızca birkaç parça Dalma Tepe türü kap parçası ele geçirilmiştir[52]. Kuzeybatı İran'da uygulama gören Dalma Tepe türü çanak çömleğin bulunduğu Kangavar vadisinden güneye doğru ilerledikce azaldığı da aktarılmaktadır[53]. Genel olarak ele alındığında Dalma Tepe kültürünün esas yayılım alanının Urmiye Gölü'nün güneyi ve Zagros Dağları'nın doğusu, dağlık yolun güneyi olduğu belirtilmektedir[54]. Araştırmacılara göre Dalma Tepe kültürü Urmiye Havzası'ndan güneye Kermanşah-Hemedan bölgesine yayılmış ve Horremabad vadisi ile sınırlanmıştır[55]. Norşuntepe[56] yerleşmesinden ele geçirilen bulgular Dalma Tepe türü baskı bezemelilerin yayılım alanının Doğu Anadolu'ya dek ilerlediğini göstermektedir. Kuzeybatı İran'da yapılan araştırmalar sırasında Dalma Tepe kültürünün Salmas Ovası'nda[57] ve Urmiye Gölü'nün kuzeyine[58] de yayıldığı tespit edilmiştir[59]. Azerbaycan'da Nahçıvan Tepe'de yapılan araştırmalar Dalma Tepe kültürünün yayılım alanının daha geniş olduğunu ortaya çıkarmıştır[60].

Dalma Tepe höyüğünden alınan örneğin radyokarbon analizleri MÖ 4215-84 yılını göstermiştir. Ancak Dalma Tepe türü çanak çömlek Hacı Firuz yerleşmesinde Hacı Firuz ve Pisdeli dönemine ait tabakaların arasında[61],

38 Нариманов 1987: 124.
39 Мунчаев 1975: 127.
40 Mellaart 1975: 183; Кушнарева / Чубинишвили 1970: 41; Нариманов 1987: 158-164.
41 Brown 1951: 23
42 Voigt 1983: 161.
43 Kroll 1990: 71.
44 Kroll 1984: 23.
45 Henrickson / Vitali 1987: 37.
46 Henrickson / Vitali 1987: 37-45.
47 Henrickson / Vitali 1987: 43.
48 Hamlin 1975: 111.
49 Hamlin 1975: 120; Young 1974a: 80-90; Young 1974b: 23-30; Young 1975: 191-193; Henrickson 1983: 172-173.
50 Henrickson / Vitali 1987: 39-40.
51 Voigt 1987: 620.
52 Burney 1964: 58; Mellart 1975: 183.
53 Henrickson / Vitali 1987: 39.
54 Henrickson / Vitali 1987: 39.
55 Young 66: 231; Hamlin 1975: 111.
56 Gülçür 1988: Fig. 17, 1-7, fig. 24, 8, 9, 15, 17, fig. 34, 3.
57 Kreaton 1970: 116-121, fig. 26, 1, 4.
58 Abedi 2017: 69-87.
59 Kreaton Salmas Ovası'nda 45 yerleşmede araştırma yapmıştır (Kreaton 1970: 40).
60 Baxşəliyev / Quliyeva / Həşimova / Mehbalıyev / Baxşəliyev 2018: 8-24.
61 Voigt 1983: 20, fig. 8.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.001

Hasanlu yerleşmesinde ise[62] Hasanlu IX tabakasında tespit edilmiştir. Hamlin yerleşmelerin tabakalanmasına dayanarak Hasanlu IX (Dalma) tabakasını kabaca MÖ 5000-4000 yıllarına tarihler[63]. Buna karşın kimi araştırmacılar tarafından Dalma Tepe kültürü MÖ 5. binyılın ikinci yarısına dahil edilmektedir[64]. A. Abedi[65] Dava Göz ve Culfa Kültepe'sinde yapılan araştırmalara dayanarak Dalma Tepe kültürünü MÖ 5. binyılın birinci yarısına ait olduğunu önerir. Genel olarak bakıldığında Dalma Tepe kültüründe boya bezemeli seramiklerin baskı bezemelilerden daha önce ortaya çıktığı söylenmiştir. Ancak Nahçıvan Tepe'deki araştırmalar bu yerleşmede baskı bezemelilerin daha önce ortaya çıktığını göstermektedir. Dalma Tepe türü boyalılar Kuzey Mezopotamya ve Merkezi İran'da yayılan boyalılardan farklı özellikleri ile ayırt edilmektedir. Baskı bezemeli kapların ise İran coğrafyasında hiç rastlanmadığından bu kültürün kökeni ile ilgili çeşitli fikirler önerilmiştir. Mellart önce bu kültürü Makedonya ve Balkanlarda bulunan Starçevo[66] ile, daha sonra ise Mil bozkırlarındaki Şahtepe, Kamiltepe ve İlanlı Tepe[67] ile karşılaştırmıştır. Genel olarak ele alındığında kimi araştırmacılar Zagroslar'daki Dalma Tepe höyüklerini tarımla uğraşan toplumların küçük yerleşimleri şeklinde karakterize etmiş, bunların siyasi ve ekonomik bir birim olmadığı, Mahidaşt'ın baskı bezemeli çanak çömleğinin Dalma Tepe'den yayıldığı kanaatine varmışlardır[68]. Dalma Tepe kültürüne özgü olan boya bezemelerin üretimine Ubeyd kültürünün etki yaptığı[69] söylense de, baskı bezemelilerin kökeni ile ilişkili kabul edilen bir görüş yoktur.

Anlaşıldığı kadarıyla, Ege Denizi'nin her iki yakasında bulunan MÖ 6100 - 6000 yıllarına[70] , Neolitik Çağ'a ait baskı bezemeli çanak çömleği ile Dalma Tepe kültürü arasında büyük bir kronoloji boşluk vardır. Öte yandan Marmara Bölgesi'ndeki çanak çömleği biçim ve bezeme açısından Dalma Tepe'den çok farklıdır. Dalma Tepe kültürü ile Azerbaycan'da, Mil bozkırlarında MÖ 5600-5200 yıllarına tarihlendirilen Son Neolitik Çağ kültürleri[71] arasında da belli bir kronolojik boşluk görülmektedir. Ancak Nahçıvan Tepe'de yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılan Son Neolitik Çağ tabakasında baskı bezemelilerin bulunması Karabağ'ın Son Neolitik Çağ kültürü ile Dalma Tepe kültürü arasında ilişki kurmak ve bu boşluğun doldurulması açısından önemlidir.

MİL-KARABAĞ BOZKIRLARI

Mil-Karabağ bölgesinde, 1960-1990 yılları arasında İdeal Nerimanov[72] tarafından çok sayıda yerleşmede çalışılmıştır. Bunlardan İlanlı Tepe'de 1967-1968 yıllarında[73], Çalağan Tepe'de 1980-1987 yıllarında[74] yapılan kazı sonuçlarının kapsamlı yayını T. Ahundov[75] tarafından gerçekleştirilmiştir. 2010-2017 yıllarında H. Allmemmedov tarafından bu bölgede yapılan kapsamlı yüzey araştırmasında çok sayıda (150 tane) Neolitik Çağ yerleşmesi bulunmuştur. Yeni veriler Neolitik Çağ'da Karabağ'ın yoğun olarak iskan edildiğini ve yarı göçebe bir hayat tarzının benimsediğini kanıtlamaktadır[76].

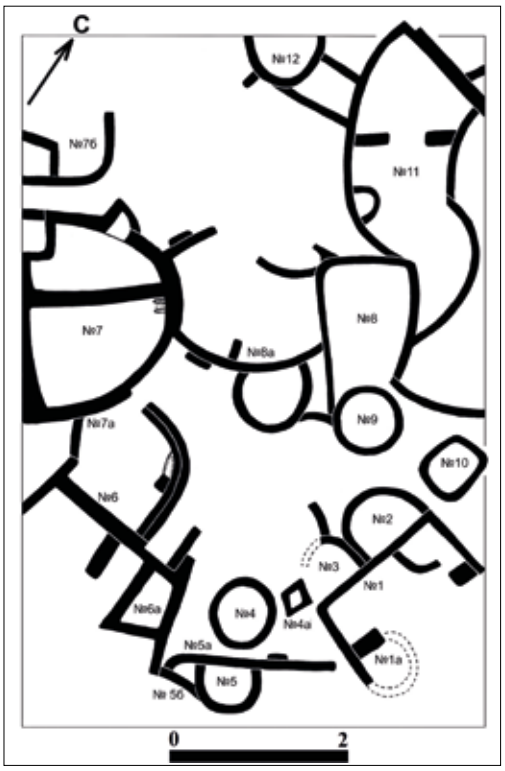
Mimari Kalıntılar

İlanlı Tepe Ağdam İlçesine bağlı Orta Garvend Köyüne 1 km uzaklıktadır (Foto. 1)[77]. 220 metrekarelik bir alanda yürütülen kazılarda, dörtgen ve yuvarlak planlı mimari kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. İ. H. Nerimanov'a göre dörtgen biçimli evler çoğunlukta olmuş, dörtgen ve yuvarlak planlı evlere depo yapıları eklenmiştir (Foto. 2). Konutlar ölçüsü 30 x 14 x12 cm olan kerpiç duvarlara sahiptir ve kimi yapıların taban ve duvarlarında kırmızı renkte boya izlerine rastlanmıştır[78].

Ağdam İlçesinin Afatlı Köyündeki Çalağan Tepe'deki kazılar 315 m^{2}' lik bir alanı kaplar. Çoğu 3 m çapında yuvarlak planlı, bitişik düzende yapılar açığa çıkarılırken, İ. H. Nerimanov alt yapı katındaki konutların 5, 5 m çapında olduğunu belirtmektedir. Kerpiç duvarlara sahip yapıların tabanlarına gömülü depo küpleri bulunmaktadır. Taban çamur ile sıvanmış ve hasırla kaplanmıştır. Tabanların üzerinde yanmış tahıl taneleri, çanak çömlek, ezgi taşları gibi insitu buluntular ile karşılaşılmıştır. Yapıların birçok kez onarım gördüğü ve taban sıvalarında sarı renkli killi toprağın tercih edildiği, kimilerinin de kırmızı renk bir boya ile kaplandığı bilinmektedir[79] . Yapı içlerinde duvara bitişik ocaklar bulunmaktadır. 26 nolu yapının zemini beyaz renkte kalker içerikli bir harç kaplandıktan sonra kırmızıya boyandığı ve üzerine hasır serildiği bildirilmektedir. Bu yapının bir kült yapısı olduğu düşünülmektedir[80].

Çalağan Tepe kazılarını detaylı şekilde yayınlayan T. Ahundov bu yerleşmede yuvarlak biçimli çukur tabanlı barınakların da olduğunu yazmıştır. Çukur barınaklar

62 Voigt 1987: 618-621.
63 Hamlin 1975: 120.
64 Zeynivand / Hariryan / Heydarian 2012: 39.
65 Abedi / Omrani / Karimifar 2013:329.
66 Mellart 1965: 70.
67 Mellart 1975: 183.
68 Henrickson / Vitali 1987: 43.
69 Henrickson / Vitali 1987: 44.
70 Çilingiroğlu 2010: 9-22; Özdoğan 2013: 167-269.
71 Alməmmədov 2016: 20; Alməmmədov 2018: 160; Helwing / Aliyev 2017: 41.
72 Нариманов 1987: 39-60.
73 Нариманов 1987: 48-50.
74 Нариманов 1987: 50-52; Ахундов 2017: 423; Alməmmədov 2018: 152.
75 Ахундов 2017: 17-904.
76 Alməmmədov 2018: 155.
77 Нариманов1987: 48; Ахундов 2017:163.
78 Нариманов1987: 48, 90; Ахундов 2017:167-170.
79 Ахундов 2017: 433-445.
80 Нариманов1987: 50-51.

Fotoğraf 2: İlanlı Tepe'de bulunan yapıların planı (Т.Ахундов 2017) / *The plan of building discovered at İlanlı Tepe (Т.Ахундов 2017).*

kerpiçten inşa edilmiş dörtgen[84], üstteki I ve II yapı katlarında ise dörtgen ve yuvarlak planlı yapı kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Ayrıca IV. yapı katında kerpiçten inşa edilmiş bir savunma duvarına ait kalıntılar bulunmaktadır. H. Almemmedov savunma duvarının dışında inşa edilen dörtgen planlı yapıların depo amaçlı olduklarını önermektedir[85]. Yapı taban ve duvarları kerpiç çamuru ile sıvanmıştır. Yuvarlak planlı yapılardan birinde zemine gömülü depo küpü ve taban üzerinde kırmızı boya izleri tespit edilmiştir[86]. Yine bu yapının tabanının altında ve kremasyon gömüye rastlanmıştır. Yuvarlak planlı diğer bir yapıda da yine zemine gömük depo küpleri ve bebek iskeleti bulunmuştur[87]. H. Almemmedov İsmayılbey Tepe'de dörtgen planlı yapıların çoğunlukta olduğunu belirtmektedir[88]. Genel olarak ele alındığında Kültepe ve Şomutepe kültürleri için yuvarlak planlı yapıların karakteristik olduğu, Karabağ Bölgesi'nin mimarisinde ise yuvarlak yapıların yanı sıra dörtgen planlı yapıların da ortaya çıktığı görülmektedir.

Karabağ Yerleşmeleri Çanak Çömleği

Karabağ yerleşmelerinden karşılaşılan çanak çömleği genelde saman katkı kilden yapılmış ve özü kırmızı rengin çeşitli tonlarında olacak şekilde iyi pişirilmiş,

№	Sampl İD	**Sample**	**Radiocarbon Age (BP)**	$\delta^{13}C$ (‰)	**Date BC (95,4%)**
1	Göy Tepe	LAAA-141125	6385± 30	-32.9 ± 0.4	5486-5391BC
2	Göy Tepe	LAAA-120067	6610 ± 30	-32.1 ± 0.3	5617-5490BC
3.	İsmayılbey Tepe	R3	6700±80	-19.1±0.5	5730-5450 BC
	İsmayılbey Tepe	R5	6650±80	-30.1±0.5	5710-5480 BC

Tablo 1: Gence ve Karabağ yerleşmelerinden alınan karbon örneklerin radyokarbon analiz sonuçları / *Result of analyses coal from the Neolithic Settlement of Gandja and Karabakh.*

2-2,5 metre çapındadır, duvar ve tabanları kerpiç çamuru sıvalı, kimi yapılarda duvarlarda kırmızı renkte boya izleri bulunmaktadır[81]. T. Ahundov yerleşimde çöp çukurları ve çömlek fırınlarının varlığından söz etmektedir[82]. Yapı tabanlarının altında erişkin ve bebeklere ait gömütler bulunmuştur. Gömütlerde kırmızı boya ve hasıra sarıldıklarını gösteren izler tespit edilmiştir[83].

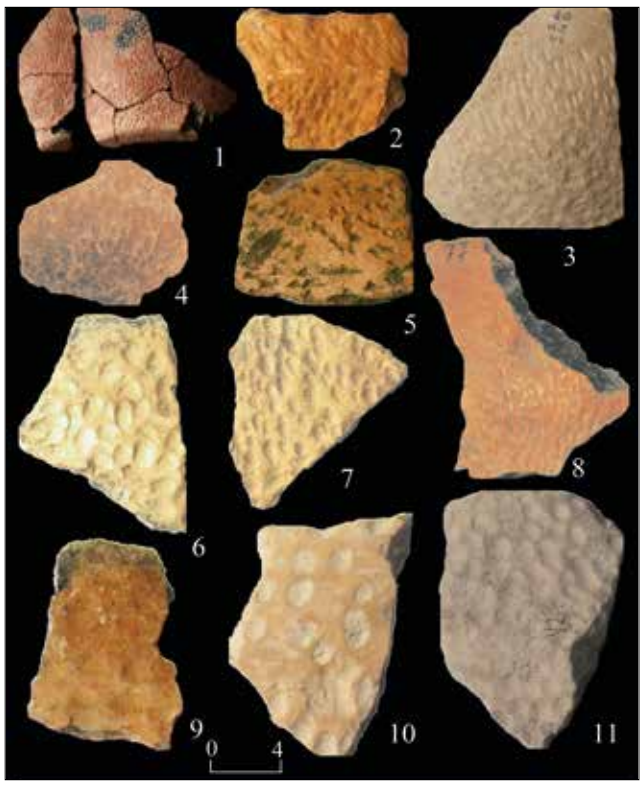
Ağdam İlçesinin Hındırıstan Köyü yakınında bulunan İsmayılbey Tepe yerleşiminde yapılan kazılar sırasında en alttaki III ve IV. yapı katlarında kırmızı, krem ve kahverengi bir astara sahip, iyi açıklı kaplardan oluşmaktadır. T. Ahundov Çalağan Tepe çanak çömleğinin yapımında kırmızı boyanın katkı maddesi olarak kullanıldığını belirtmektedir[89]. Gri renkliler az sayıdadır. İlanlı Tepe'de ise bazı örneklerde saman katkının daha az olduğu görülür. Bu tür kaplar ince kenarlı ve özenle pişirilmişlerdir[90]. H. Almemmedov İsmayılbey Tepe'de baskı bezemeli ve kırmızı astarlı

[81] Ахундов 2017: 445-447.
[82] Ахундов 2017: 449-459.
[83] Ахундов 2017: 461-472.
[84] Alməmmədov 2018: 172, Foto.8, Foto. 10.
[85] Alməmmədov 2018: 157.
[86] Alməmmədov 2018: 154-160.
[87] Alməmmədov 2018: 155-156.
[88] Alməmmədov 2018: 159.
[89] Ахундов 2017: 485.
[90] Ахундов 2017: 177.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.001

kapların çoğunlukta olduğunu vurgulamaktadır[91]. Nitekim Karabağ Bölgesi Neolitik Dönem çanak çömleğinde baskı bezeme dikkat çekmektedir (Foto. 3). Baskı bezeme Karabağ'da Çalağan Tepe[92], İsmayılbey Tepe[93] ve İlanlı Tepe'nin[94] yanı sıra, yüzey araştırmaları sırasında Kültepe[95], Goşa Tepe[96], Bayat 1[97], Senger Tepe[98], Hanlık Tepe[99], II İmamgulubeyli[100], Kiçikli[101] gibi yerleşmelerde de görülmüştür. İlanlı Tepe'de bu bezemenin geniş bir çeşitlemesi ile karşılaşılmıştır (Foto. 3, 1, 3, 4, 6, 7,10-11). Az sayıda örnek Gence grubuna ait Göytepe[102] yerleşmesinde de vardır. Karabağ yerleşmeleri arasında İlanlı Tepe'de bazı örneklerin bezeme tekniği açısında Dalma Tepe ve Nahçıvan Tepe'den farklı olduğu gözlenmektedir. Bezemeler küt uçlu aletle kabın açkılanmış yüzeyine uygulanmıştır. Ancak genel olarak bakıldığında İlanlı Tepe'de Dalma Tepe türü baskı bezemelilerin tam benzerleri de bulunmuştur. Özet olarak, Azerbaycan'da MÖ 6. binyılın ortalarına doğru ortaya çıkan baskı bezemeliler başlangıçta farklı özellikler taşısa da, aynı binyılın sonlarına doğru Dalma Tepe'ye özgü standart bir hal almıştır. İlanlı Tepe ve Nahçıvan Tepe'nin Son Neolitik Çağ tabakalarında bulunan baskı bezemeliler de benzeri bir sürecin varlığını kanıtlamaktadır. Karabağ yerleşmelerinde az sayıda olsa da sarı ya da kırmızı renkte boya bezemeye de rastlanır.

Boya bezemeliler birer örnekle Küllütepe[103], İlanlı Tepe[104] ve Çalağan Tepe'den[105] bilinmektedir. Kamiltepe yerleşmesinde çok sayıda bej zemin üzerine siyah renkte yapılmış boya bezeme ile karşılaşılmıştır[106]. Mil bozkırlarında yapılan yüzey araştırmalarında da kırmızı ya da krem zemin üzerine siyah renk ile bezenmiş parçalar bulunmuştur. Bezemeler genel olarak şevron ve kafes motiflerinden oluşur[107]. Bu tür bezemeler Azerbaycan'ın Muğan Bölgesi'nde, Alikömektepesi yerleşmesinde de bulunmuştur[108]. R. Munçayev[109] Mil ve Muğan boyalılarının Tepe Guran boyalıları ile benzer olduğuna dikkat çekerek, boyalı çanak çömleğin Güney Kafkasya'ya Kuzeybatı İran'dan yayılabileceği olasılığından söz etse de Güney Kafkasya boyalılarının ve baskı bezemelilerin kökeni ile ilişkili net bir önerisi yoktur. Ancak Nahçıvan Tepe'den elde edilen buluntular bu konunun yeniden ele alınmasına olanak sağlamaktadır.

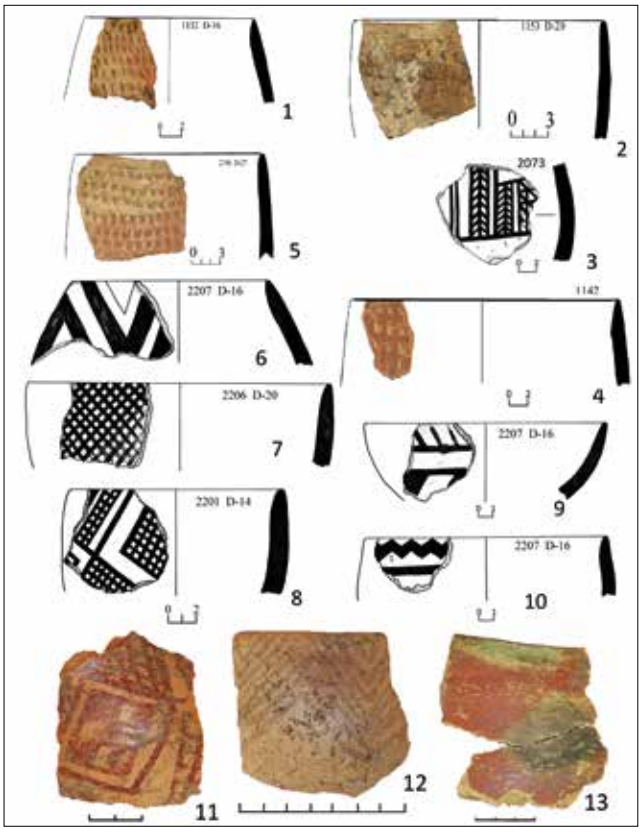

Fotoğraf 3: Karabağ yerleşmelerinin baskı bezemeli seramikleri: 2-Boyat-1; 8-Goşa Tepe; 5- Miraşelli-2; 9-Senger Tepe; 1, 3,4, 6, 7,10-11-İlanlı Tepe (Т.Ахундов 2017) / *Ceramiks with impressed ornament from settlements Karabakh: -Boyat-1; 8-Goşa Tepe; 5-Miraşelli-2; 9- Senger Tepe; 1, 3,4, 6, 7,10-11-İlanlı Tepe (Т.Ахундов 2017).*

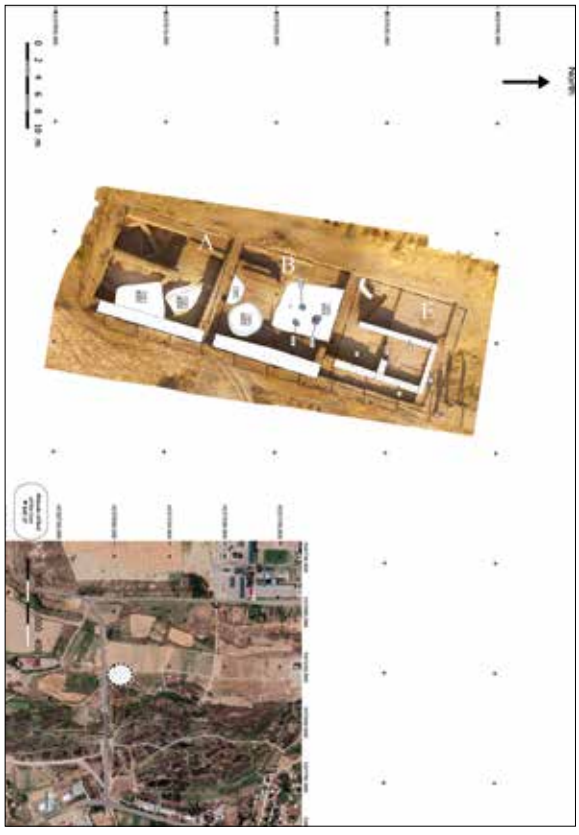
NAHÇIVAN TEPE YERLEŞMESİNİN SON NEOLİTİK ÇAĞ TABAKASI

Nahçıvan kentinin yakınında, Nahçıvançay'ın sağ kıyısında, deniz seviyesinden 853 m yükseklikte yer alan Nahçıvan Tepe[110] yerleşmesi Dalma Tepe türü boyalı ve baskı bezemeli çanak çömleği ile karakterize edilmektedir (Foto. 4). Yerleşmede Son Neolitik Çağ tabakası 2019 yılında yapılan araştırmalar sırasında tespit edilmiştir.[111] Belirttiğimiz gibi Nahçıvan Tepe yerleşmesinden elde edilen Neolitik Çağ buluntuları Karabağ Bölgesi'nin mimari ve baskı bezemeli çanak çömleği ile Dalma Tepe kültürü arasında ilişki kurmaya olanak sağlamıştır.

[91] Alməmmədov 2018: 160.
[92] Ахундов 2017: 763, tablo 378, 3.
[93] Alməmmədov 2018: 160.
[94] Ахундов 2017: 313, tablo 189, 1-2.
[95] Ахундов 2017: 45, tablo 13, 2, 4.
[96] Ахундов 2017: 54, tablo, 22, 1.
[97] Ахундов 2017: 88, tablo56, 1.
[98] Ахундов 2017: 101, tablo, 69, 3-4.
[99] Ахундов 2017: 105, tablo 73, 4.
[100] Alməmmədov 2016: 291-294.
[101] Alməmmədov 2016: 247-250.
[102] Ələkbərov 2018:196, Foto. 6.
[103] Alməmmədov 2016: 188.
[104] Ахундов 2017: 357, таблица 227, 1.
[105] Ахундов 2017: 764, таблица 379.
[106] Lyonnet / Guliyev / Helwing /Aliyev / Hansen / Mirtskhulava 2012: 41-44, fig. 48, fig.49, fig.53-55.
[107] Lyonnet / Guliyev / Helwing /Aliyev / Hansen / Mirtskhulava 2012: 139, fig.175, fig.177, fig.179.
[108] Нариманов 1987: 126.
[109] Мунчаев 1975: 127.
[110] Kuliyeva / Bahşeliyev 2018: 32.
[111] Kazılar Veli Bahşeliyevin başkanlığında yapılmış,buluntular şimdilik yayınlanmamıştır.

Fotoğraf 4: Nahçıvan Tepe'nin baskı bezemeli ve boyalı seramikleri (Veli Bahşeliyev) / *Ceramiks with impressed and painted ornament of Nakhchivan Tepe (Veli Bakhshaliyev).*

Fotoğraf 5 - Nahçıvan Tepe'nin Son Neolitik Çağ tabakasının çukur barınak türü evlerinin planı (Guillaume Gadebois, CNRS, Lyon) / *Plan of Late Neolithic Age semi-subterranean building of Nakhchivan Tepe.*

Mimari Kalıntılar

Nahçıvan Tepe yerleşmesinin A alanında Neolitik Çağ'a ait iki yapının kalıntıları, B alanında ise bir yapının kalıntıları araştırılmıştır (Foto. 5). A alanında bulunan birinci çukur barınak türü yapının iki duvarı ortaya çıkarılmıştır. Bu duvarlar ana toprağın içine açılmış dörtgen biçimli bir yapıya aittir. Çukur tabanlı bu yapıların derinliği 1 metredir. Yapının güney kısmında bulunan yuvarlak formlu ocağın içerisinde siyah renkte kül dolgusu ile karşılaşılmıştır. Ocağın içerisinde çanak çömlek, obsidyen yongaları ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Bu ocaktan alınan karbon örneğinin analizi MÖ 5209-4930 yıllarını göstermiştir. A alanındaki ikinci çukur yapı da ana toprağın içerisine açılmıştır. Yine yapının güney kesiminde bir ocak bulunmaktadır. Yapı içinde çanak çömlek, obsidyen parçaları ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Bu yapıdaki ocaktan alınan karbon örneğinin analizi MÖ 4959-4725 yıllarını göstermiştir[112].

B alanındaki çukur tabanlı yapı tümüyle açığa çıkarılabilmiş, yapının içerisinden çok sayıda çanak çömlek, obsidyen parçaları, hayvan kemiği ve aletler bulunmuştur (Foto. 6). Yapının içerisinde dört tane ocak vardır. Bunlardan biri dörtgen, diğerleri ise yuvarlak planlıdır. Ocaklardan alının karbon örneklerin analizi farklı sonuçlar vermiştir. Bunlardan biri MÖ 5038-4799, diğeri ise MÖ 4941-4722 yıllarını göstermiştir. Ocakların sürekli yer değişmesi ve kazı sırasında elde edilen gözlemler bu yapının farklı zamanlarda kullanıldığını göstermektedir. Ocakların içerisinden çok sayıda obsidyen yongasının bulunması obsidyenin yerleşmede işlendiğine işaret etmektedir. Genel olarak bakıldığında çukur yapıların iki, bazen ise üç duvarı ana toprakta kazılmış, diğer tarafları açık bırakılmıştır. Açık kısımların daha hafif bir malzeme ile, olasılıkla dalörgü tekniği ile ya da çadır bezi ile kapatılmıştır. Nahçıvan'ın dağ köylerinde yaptığımız araştırmalar da bunu kanıtlamaktadır. Karbon analizlerin sonuçlarına bakılırsa çukur yapıların MÖ 6. binyılın son çeyreğinde inşa edildiği ve MÖ 5. binyılın başlarında da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yerleşmede çok sayıda çömlekçi fırını da bulunmuştur.

Çanak Çömlek Fırınları

Nahçıvan Tepe'de Son Neolitik Çağ'a ait henüz bir örnek bulunmazken, İlk Kalkolitik Çağ tabakasında çok sayıda çanak çömlek fırını açığa çıkarılmıştır. Çanak çömlek yapımında açık alan ocaklarının yanı sıra fırınların kullanıldığı bilinmektedir. E alanındaki bulgulara dayanarak fırınların kerpiçten yapıldıkları

[112] Karbon örneklerin analizi İtalyanın Lesse şehrinde yapılmıştır.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.001

№	Sampl İD	**Sample**	**Radiocarbon Age (BP)**	$\delta^{13}C$ (‰)	**Date BC (95,4%)**
1	NA-2019-1240	LTL19695A	6102±45	-23.2 ± 0.4	5209-4930BC
2	NB-2019-2277	LTL19694A	6028 ± 45	-22.1 ± 0.3	5038-4799 BC
3	NA-2019-1253	LTL19693A	5967 ± 45	-21.2 ± 0.4	4959-4725BC
4	NB 2019- 2278	LTL19696A	5951 ± 45	-30.8 ± 0.6	4941-4722 BC
5	NB-2017-2095	LTL17636A	5956 ± 45	-25.9 ± 0.5	4945-4722 BC
6	NA-2018-1165	LTL18624A	5724 ± 45	-20.3 ± 0.1	4686-4464 BC
7	NA-2018-1179	LTL18625A	5777 ± 40	-23.1 ± 0.5	4720-4529 BC

Tablo 2: Nahçıvan Tepe'den alınan karbon örneklerin radyokarbon analiz sonuçları / *Result of analyses coal from Nakhchivan Tepe.*

Fotoğraf 6: Nahçıvan Tepe'nin B kazı alanından bulunan çukur barınak (Veli Bahşeliyev) / *The semi-subterranean building from he area B of Nakhchivan Tepe (Veli Bakhshaliyev).*

Fotoğraf 7: Nahçıvan Tepe'de bulunan seramik sobasının kalıntısı (Veli Bahşeliyev) / *Remains of ceramic furnace discovered at Nakhchivan Tepe (Veli Bakhshaliyev).*

ve dörtgen biçimli oldukları anlaşılmaktadır (Foto. 7). Fırınlarda çok sayıda baskı bezemeli parçanın bulunması bu kapların yerel üretim olduklarını göstermektedir.

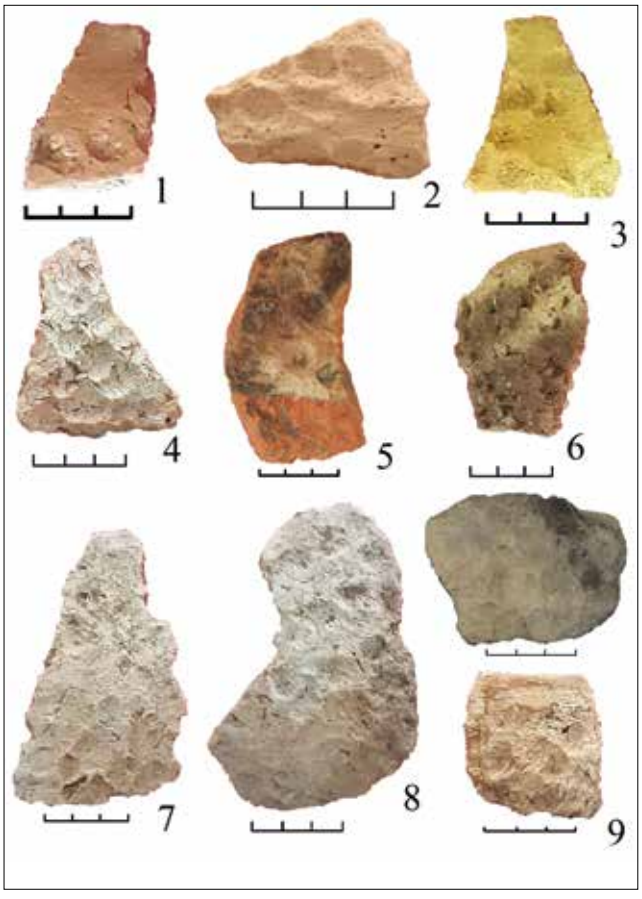
Çanak Çömlek

Son Neolitik Çağ çanak çömleği çoğunlukla saman katkılı, kırmızı renkte özlü, iyi fırnlanmıştır ve kimilerinin üzerine kırmızı, ya da krem renkli boya sürülmüştür. Az sayıda örnek kum katkılı kilden yapılmıştır. Gri, ya da siyah renkte olan kaplar az sayıdadır. Nahçıvan Tepe'nin Son Neolitik Çağ kapları form ve bezeme açısından çok çeşitlidir[113]. Kapların bir kısmı baskı bezemeli, bir kısmı ise sadedir. Baskı bezemelilerin çeşitli türleri vardır (Foto. 8) ve bunların bir kısmı Karabağ örneklerinde olduğu gibi kapların açkılanmış yüzeyine küt uçlu aletlerle yapılmış, diğerleri ise Dalma Tepe kültürüne özgü olacak şekilde mat yüzeylere yapılmıştır. Nahçıvan Tepe'nin Son Neolitik Çağ tabakasının baskı bezemeli çanak çömleği Son Neolitik Çağ'dan İlk Kalkolitik Çağ'a geçişi yansıtmaktadır. Bu özellik İlanlı Tepe kaplarında da gözlemlenmiştir. Boya bezemeli örnekler Nahçıvan Tepe'nin Son Neolitik Çağ tabakasında az sayıdadır. Bunlar direkt koyu kırmızı zemin üzerine siyah renk ile yapılmıştır. Kuzeybatı İran yerleşmeleri için karakteristik olan boya bezemeliler Nahçıvan Tepe'de çoğunlukla MÖ 5. binyılın birinci yarısında, İlk Kalkolitik Çağ'da çoğalmıştır. Bu tür boyalılar Nahçıvan Tepe'nin Dalma Tepe kültürü ile çağdaş tabakalarından bulunmuştur. Büyük olasılıkla bu, Kuzeybatı İran ile Nahçıvan arasındaki ilişkilerin daha da artması ile bağlantılıdır.

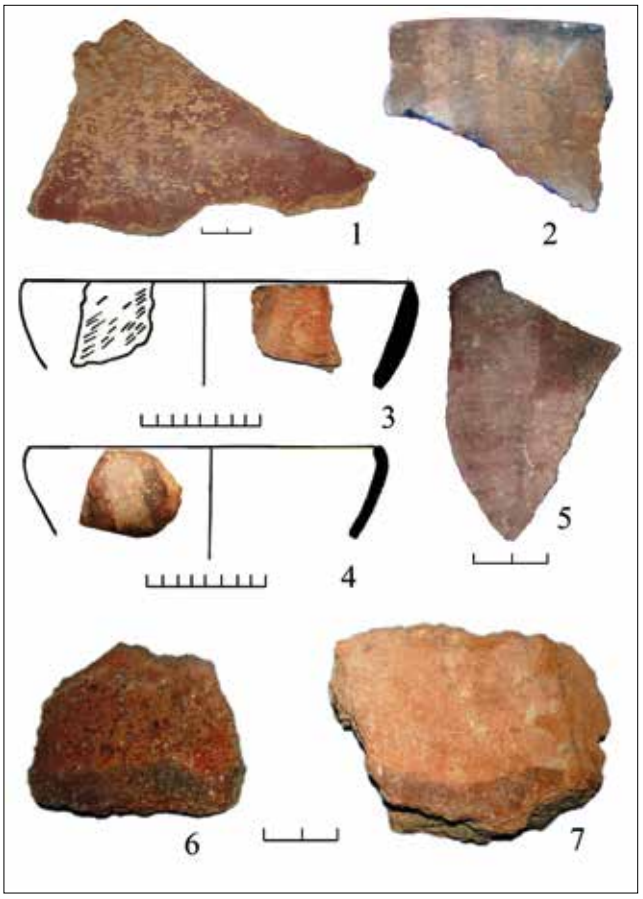
Halaç Boyalıları

Nahçıvan'ın Şerur İlçesine bağlı Halaç Köyü civarında yer alan Son Neolitik Çağ yerleşmesi Halaç'da çok sayıda boya bezemeli parçalar bulunmuştur (Foto. 9); bunlar arasında özellikle kırmızı renkli kaplar dikkat çekicidir (Foto. 9, 1). Bu tür örneklere Güney Azerbaycan'da, Nahçıvan'da şimdiye dek hiç rastlanmamıştır. Kapların bir kısmı kırmızı renkli, açkılı zemin üzerine siyah, bir kısmı bej zemin üzerine kırmızı, diğerleri ise doğrudan

[113] Kuliyeva / Bahşeliyev 2018: 34-35.

Fotoğraf 8: Nahçıvan Tepe'nin Son Neolitik Çağ baskı bezemeli seramikleri (Veli Bahşeliyev) / *Late Neolithic Age ceramics with impressed ornament of Nakhchivan Tepe (Veli Bakhshaliyev).*

Fotoğraf 9: Halaç yerleşmesinin Son Neolitik Çağ boyalı seramikleri (Veli Bahşeliyev) / *Late Neolithic Age painted pottery of settlement Halaç (Veli Bakhshaliyev).*

koyu kırmızı zemin üzerine siyah, ya da kırmızı renkle bezenmiştir. Karşılaşılan motifler Mil bozkırlarındaki yerleşilmler, özellikle Kebirli[114] ile benzerdir. Kebirli çanak çömleği kırmızı renkli, açıklı zemin üzerine kahve ya da kırmızı renkte geometrik desenlerle bezelidir. Bezemeler kapların dış ve iç yüzeyine uygulanmıştır[115] . Bu tür boyalıların benzerleri Kuzeybatı İran'da şimdilik Dava Göz yerleşmesinin Son Neolitik Çağ tabakasından da bilinmektedir[116]. Dava Göz yerleşmesinin MÖ 5400-5000 yılları[117] ile tarihlendirildiğini göz önüne alırsak, Halaç ve Kebirli yerleşmesinin boya bezemeli çanak çömleği MÖ 6. binyılın ikinci yarısı ve sonlarında Kuzeybatı İran, Mil bozkırları ve Nahçıvan arasında sıkı ilişkilerin olduğunu kanıtlamaktadır.

Güney Kafkasya'nın Hammadde Yatakları

Güney Kafkasya'da, Nahçıvan'da çok sayıda hammadde kaynakları vardır[118]. Bunların başında obsidyen ve bakır kaynakları gelmektedir. Kuzeybatı İran'da obsidyen olmadığından[119] bu bölgede yerleşen topluluklar Güney Kafkasya'nın obsidyen madenlerini kullanmışlardır. Obsidyen eski dünyanın tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumları için oldukça önemli bir hammaddedir ve Güney Kafkasya ile Kuzeybatı İran arasında ilişkilerin olmasını sağlamıştır. Araştırmalar Kuzeybatı İran'da, çoğunlukla (95%) Nahçıvan Tepe'den 45 kilometre kuzeyde yer alan Sünik[120] obsidiyeninin kullanıldığını göstermiştir. Ayrıca Nahçıvan ve Karabağ yerleşmelerinde de çoğunlukla Sünik ve Göyhasar obsidiyeninin kullanıldığını bilinmektedir[121]. Yapılan analizlere göre Mil yerleşmelerinde obsidyeninin %33'ü, Mugan'da Alikömektepesi'nde ise %85'i Sünik'tendir[122] . Kuzeybatı İran'da Hoy ovasından alınan obsidiyenlerin analizi Nemrut Dağ (15 adet) ve Sunik (8 adet) obsidiyeninin çoğunlukta olduğunu göstermiştir[123]. Dava Göz yerleşmesinde de Sünik obsidyeninin

[114] Нариманов 1987: 40, рис. 37.
[115] Нариманов 1987: 40.
[116] Abedi 2017: 74, fig. 7, 3, 6, 7; Abedi / Omrani / Karimifar 2015:333, fig. 9.
[117] Abedi 2017: 73.
[118] Kuliyeva / Bahşeliyev 2018: 47-48.
[119] Son zamanlar Kuzeybatı İran'da obsidyen yataklarının varlığından söz edilmişse de, şimdilik net bir sonuç yoktur (Abedi / Vosough / Razani / Bagherzadeh / Steiniger / Ebrahimi 2018:107-118.)
[120] Khademi / Abedi / Glascock / Eskandari / Khazaee 2013: 1956-1965.
[121] Бадалян / Кикодзе / Коль 1996: 257-258.
[122] Бадалян / Кикодзе / Коль 1996: 258.
[123] Abedi / Bahremandi / Garavand / Malekpour / Razani 2019:41-60.

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.001

Fotoğraf 10: Nahçıvan yaylalarında bulunmuş çukur barınak türü evlerin kalıntıları (Veli Bahşeliyev) / *Remains of the semi-subterranean building from plateau of Nakhchivan (Veli Bakhshaliyev).*

kullanımı çoğunluktadır[124]. Nahçıvan Tepe'deki obsidyen aletlerin analizi[125] Gökçe (14 adet), Sünik (16 adet) ve Doğu Anadolu (5 adet) obsidyeni kullanıldığını göstermektedir[126]. Kuzeybatı İran, Mil bozkırları ve Nahçıvan'ın Neolitik ve Kalkolitik Çağ yerleşmelerinde bulunan obsidyenlerin analizi Doğu Anadolu'da yer alan Meydan Dağ madeninden getirilmiş obsidiyenlerin de kullanıldığını göstermektedir. Mil bozkırlarındaki İsmayılbey Tepe yerleşmesinde bulunan obsidiyenlerin bir kısmının Sarıkamış madeninden olduğu tespit edilmiştir[127]. Sonuçlara bakılırsa Güney Kafkasya'nın hammadde madenlerinin kullanımı Kuzeybatı İran, Karabağ ve Nahçıvan'nın eski toplumlarının ortak noktasıdır. Büyük olasılıkla, Nahçıvan'ın stratejik açıdan elverişli mevkide bulunması obsidyen hammaddesinin Yakın Doğu'nun diğer yerleşmelerine taşınması için önemli olmuştur[128]. Karabağ'la Nahçıvan arasındaki ilişkiler etnografik verilerle de kanıtlanmaktadır.

Etnografik Veriler

Nahçıvan'ın yaylalarında yapılan yüzey araştırmaları[129] sırasında bu bölge insanlarının yaşam tarzı ile ilgili ilginç veriler ortaya çıkarılmıştır. Nahçıvan'ın kuzeyinde yer alan Batabat yaylasında yapılan araştırmalar sırasında "Karabağ yurdu" isimli bir takım göçebe kampları tespit edilmiştir. Nahçıvan'ın yerel sakinlerinin verdiği bilgilere göre Karabağ'ın hayvancı toplulukları yaz aylarını Nahçıvan'ın yaylalarında geçirmektedir. Yüzey araştırmaları sırasında bulunan çok sayıda obsidiyen bu yaylaların eski dönemlerden beri kullanıldığına işaret etmektedir. Bir diğer önemli bulgu da göçebe toplulukların kullandığı çukur barınaklardır. Şahbuz ilçesinin Yukarı Kışlak köyü civarında, "Baş Yurt" Yaylası'nda bulunan

[124] Abedi / Varoutsikov / Chataigner 2018: 756-767.

[125] Nahçıvan Tepe yerleşmesinde bulunan obsidiyenlerin jeo-kimyasal analizleri, PAST-OBS programı çerçevesinde (yön: FX Le Bourdonnec, Bordeaux-Montaigne Üniversitesi) Dr. M. Orange tarafından ücret almadan, gerçekleştirilmiştir.

[126] Kuliyeva / Bahşeliyev 2018: 47.

[127] Kazı başkanı H. Almemmedova paylaştığı bu bilgilerden dolayı teşekkür ederiz.

[128] Kuliyeva / Bahşeliyev 2018: 47-48.

[129] Araştırmalar Veli Bahşeliyev ve Katerine Maro başkanlığında Azerbaycan-Fransa uluslararası arkeoloji ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir.

çukur barınaklar özellikle dikkat çekicidir (Foto. 10). Çukur barınaklar çeşitli türde olmakla birlikte dörtgen planlıdır. Bunların iki, bazen ise üç duvarı ana toprakta kazılmış, çatı iki direk üzerinde yerleştirilerek bir kalasa monte edilen iki tarafa eğimli şekilde ahşap ve dallardan kurulmuş ve çadırla kapatılmıştır. Yapıların güneyde yer alan girişi de yine çadır bezi ile kapatılmıştır. Baş Yurt Yaylası'nda çukur barınakların çeşitli türleri tespit edilmiştir. Çukur barınaklar ana toprakta kazıldıktan sonra kimilerinin duvarları taşla inşa edilmiştir. Bu yayladaki çukur barınaklar adeta Nahçıvan Tepe ve Ovçular Tepesi yerleşmelerinde bulunan çukur barınakların kopyasını oluşturmaktadır. Bu tür mimari geleneklerin binlerce yıllar boyunca devam etmesinin nedeni insanların yaşam tarzı ile bağlantılı olmalıdır.

AZERBAYCAN VE KUZEYBATI İRAN ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Söz ettiğimiz gibi, arkeoloji literatürde çoğunlukla Yakın Doğu ve Mezopotamya kültürlerinin Güney Kafkasya'ya etkisinden, Güney Kafkasya kültürlerinde bulunan boya bezemeli çanak çömleğin Mezopotamya'dan getirildiğinden söz edilmiştir. Araştırmacılar Tilki Tepe'de Halaf türü boya bezemelilerin bulunmasına dayanarak Halaf çanak çömleğinin Doğu Anadolu üzerinden Güney Kafkasya'ya etkisiyle[130], bunun yanı sıra diğer boya bezemelilerin Kuzeybatı İran'dan, özellikle Urmiya Havzası'nın doğusu ile bağlantılı olduğunu söylemişlerdir[131]. Araştırmalar Neolitik Çağ'da Güney Kafkasya, Azerbaycan ve Doğu Anadolu arasındaki ilişkilerin varlığını kanıtlamaktadır. Ancak arkeolojik veriler Neolitik Çağ'ın son aşamasında Azerbaycan'ın güney bölgeleri ile Kuzeybatı İran arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığını, bölge kültürlerinin birbirine etki yaptığını göstermektedir. Mezopotamya ve Kuzeybatı İran'ın Neolitik Çağ kültürleri boya bezemeli çanak çömlek ile karakterize edilmektedir. Buna karşın Güney Kafkasya, Azerbaycan'ın Neolitik Çağ kültürleri ilk başta sade ve bezemesizdir. Neolitik Çağ'ın son aşamasında, Mil ve Muğan'da ender bulunan boya bezemeliler güney kültürlerinin, özellikle Kuzeybatı İran'ın etkisi gibi değerlendirilmiştir[132]. Güney Kafkasya obsidiyenlerinin çoğunlukla Kuzeybatı İran toplumları tarafından kullanılmasını dikkate alırsak Güney Kafkasya-Yakın Doğu ilişkilerinde Kuzeybatı İran'ın önemli yere sahip olduğunu görebiliriz. Ancak bize göre, Azerbaycan kültürlerini etkileyen Zagroslar'daki uzak bölgelerin kültürlerinden ziyade Urmiye Havzası civarındaki kültürler olmalıdır. Urmiya Havzası'nın kuzeyinde yer alan Son Neolitik Çağ'a ait Dava Göz çanak çömleğinin benzerleri Nahçıvan'da Halaç yerleşmesinde bulunması da bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Dava Göz yerleşmesinin Son Neolitik Çağ çanak çömleği Nahçıvan Tepe ile de benzerdir. Bize göre, karşılıklı ilişkiler sırasında Azerbaycan'ın güney bölgelerindeki kültürler de Kuzeybatı İran kültürlerini etkilemiştir. Bu açıdan baskı bezemeli çanak çömlek Karabağ kültürlerinin etkisi olarak görülebilir. M. Voigt[133] gibi araştırmacılar Kuzeybatı İran'ın Neolitik Çağ kültürlerinde ortaya çıkan boya bezemelilerin Zagroslar'daki çanak çömlekten faklı olduğunu öne sürmüştür. Buna göre Kuzeybatı İran'da, Neolitik Çağ'da Mezopotamya kültürlerinin etkisi ile yerel bir kültürünün geliştiğini söyleyebiliriz. Araştırmaların mevcut durumu Azerbaycan'ın güney bölgeleri, özellikle Nahçıvan'la Kuzeybatı İran arasındaki ilişkilerin Dalma Tepe kültürünün yerleşmesi ile sonuçlandığını göstermektedir.

SONUÇ

Azerbaycan ve Kuzeybatı İran'ın Son Neolitik ve İlk Kalkolitik Çağ kültürlerine yönelik araştırmalar Güney Kafkasya'nın hammadde kaynaklarından dolayı bu bölgeler arasında karşılıklı etkileşim yaşandığını ve bu etkileşimin Dalma Tepe kültürünün yerleşmesi ile sonuçlandığını göstermektedir. Azerbaycan'nın güneyinde yer alan Nahçıvan Tepe yerleşmesi şimdilik Dalma Tepe kültürünün en eski yerleşmesidir. Belirttiğimiz gibi, Nahçıvan Tepe'nin Son Neolitik Çağ tabakasından alınan bir örnek MÖ 5209-4930 yıllarını, diğer bir örnek ise MÖ 5038-4799 yıllarını göstermiştir. Bu verilere dayanarak Dalma Tepe kültürünün MÖ 6. binyılın sonu ve 5. binyılın başlarında ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Bize göre, Dalma Tepe kültürü Nahçıvan ve Urmiya Havzası'nı kapsayan bir bölgede ortaya çıkmış ve bu bölgeden güneye doğru yayılmıştır. Nahçıvan Tepe ve Urmiye Havzası'nın güneydoğusundaki Dalma Tepe bu kültürün en önemli merkezlerinden olmuştur. Dalma Tepe için karakteristik olan baskı bezemelilerin tüm türleri ve Dalma Tepe için karakteristik olan geniş bant şeklindeki bezemeler de Nahçıvan Tepe'den bilinmektedir. Şu anda Kuzeybatı İran'da Dalma Tepe kültürünün ortaya çıkışının MÖ 5. binyılın ikinci yarısına tarihlendirilmesi tartışmalıdır. Bu görüşler çoğunlukla eski karbon analizlerinin sonuçlarına dayanmaktadır. A. Abedi son araştırmalarına dayanarak Dalma Tepe kültürünü MÖ 5. binyılın birinci yarısı ile tarihlendirse de, ancak şimdilik net bir kanıt yoktur. Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki Dava Göz yerleşmesinde Dalma Tepe'den bilinen yerleşim evresi bulunmamış, Culfa Kültepe'sinde Kültepe VIII'den alınan karbon örneğin analizi MÖ 4600-4350 yıllarını göstermiştir[134]. Hasanlu ve Hacı

[130] Мунчаев 1975: 125.
[131] Мунчаев 1975: 125; Нариманов 1987: 124.
[132] Нариманов 1987: 126-127.
[133] Voigt 1983: 161.
[134] Abedi / Khatib Shahidi / Chataigner / Niknami / Eskandari /

DOI: 10.22520/tubaar.2020.27.001

Firuz gibi yerleşmelerde ise bu evrenin Son Neolitik ve Son Kalkolitik Çağ tabakaları arasında olması, ayırca Nahçıvan Tepe'nin radyokarbon analizleri Kuzeybatı İran'da Dalma Tepe kültürünün MÖ 5. binyılın birinci yarısında ortaya çıkmasının kanıtı sayılabilir. Dalma Tepe türü baskı bezemeli çanak çömleğin görüldüğü yerleşmeler genelde Urmiye Gölü'nün batısında yer almaktadır. Nahçıvan'dan Salmas Ovası'na, oradan da güneye doğru yönelen bu yerleşmeler, bize göre, bir güzergahın göstergesidir. Büyük olasılıkla bu güzergâh Güney Kafkasya'daki hammaddelerin, özellikle obsidyenin güneye taşınmasında önemli yere sahip olmuştur.

Kazempour / Pirmohammadi / Hoseinzadeh / Ebrahimi 2014: 54-55.

KAYNAKÇA

ABEDİ, A., KHATİB SHAHİDİ, H., CHATAİGNER, CH., NİKNAMİ, K., ESKANDARİ, N., KAZEMPOUR, M., PİRMOHAMMADİ, A., HOSEİNZADEH, J., EBRAHİMİ, GH. 2014.
"Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report," *Ancient Near Eastern Studies 51. (2014)*: 33-167.

ABEDİ, A. 2017.
"Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran," *Mediterranean Archaeology and Archaeometry 17/1. (2017)*: 69-87.

ABEDİ, A., VAROUTSİKOV, B., CHATAİGNER, C. 2018.
"Provenance of obsidian artifacts from the Chalcolithic site of Dava Göz in NW Iran using portable XRF," *Journal of Archaeological Science Reports 20. (2018)*: 756-767.

ABEDİ A., OMRANİ, B., KARİMİFAR A. 2015.
"Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran:Dalma and Pisdeli revisited," *Documenta Praehistorica XLII. (2015)*: 321-338.

ABEDİ, A., VOSOUGH, B., RAZANİ, M., BAGHERZADEH, K., STEİNİGER, D., EBRAHİMİ, G. 2018.
"Obsidian Deposits from North-Western Iran and first Analytical Results: Implicationsfor
Prehistoric Production and Trade," *Mediterranean Archaeology and Archaeometry 18/2 (2018)*:
107-118.

ABEDİ, A. , BAHREMANDİ POORFARD, R. , GARAVAND, A., MALEKPOUR, F., RAZANİ, M. 2019.
"Provenance of Prehistoric Obsidian Artifacts of Khoy Plain in NW Iran Using X-ray
Fluorescence (XRF) Analysis," *Bastanshenasi İran 9/21. (2019)*: 41-60.

АБИБУЛЛАЕВ, О.А. 1982.
Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Элм Баку.

АХУНДОВ, Т.И. 2012.
У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе, Наука Баку.

АХУНДОВ, Т. 2017.
У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Афполиграф Баку.

АХУНДОВ, Т. 2019.
"Неолит Южного Кавказа," *Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the Context of Connections and Interactions within the Eurasian Cultural Space (new data and concepts) proceedings of the international conference (St. Petersburg, november 18–22, 2019)*. St. Petersburg: 97-100.

ALMƏMMƏDOV, X. 2016.
Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu, Çap Art Bakı.

ALMƏMMƏDOV, X. 2018.
"Cənubi Qafqaz Neolitində yeni social-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü,"*Azərbaycan arxeologiyası 21/1 (2018)*: 152-176.

АЛМАМЕДОВ, Х. 2019.
"Формирование нового социально-культурного пространства-раннеземледельческой
культуры Карабаха на Южном Кавказе в эпоху неолита," *Antiquities of East Europe, South Asia and South Siberia in the Context of Connections and Interactions within the Eurasian Cultural Space (new data and concepts) proceedings of the international conference, (St. Petersburg November 18–22, 2019)*. St. Petersburg:100-101.

ALMƏMMƏDOV, X.İ., QULUZADƏ, N.V. 2013.
"Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı",
Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012. Bakı: 74-82.

BAXŞƏLİYEV, V.B. 2007.
Azərbaycan arxeologiyası, Elm Bakı.

БАХШАЛИЕВ, В.Б., МАРО, К., БЕРТОН, Р., КУЛИЕВА, З. 2017.
"Археологические раскопки на поселении Кюльтепе",
Problems of the Archaeology of the
Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age. Baku: 26-41.

BAXŞƏLİYEV, V., QULİYEVA, Z. HƏŞİMOVA, T., MEHBALİYEV, K., BAXŞƏLİYEV, E. 2018.
Naxçıvantəpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Əcəmi Naxçıvan.

БАХШАЛИЕВ, В.Б. 2017.
"Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин," *Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age.* Baku:108-121.

БАДАЛЯН, Р. С., КИКОДЗЕ, З. К., КОЛЬ, Ф. Л . 1996
"Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты
анализов нейтронной активации)," *Историко-филологический журнал 1-2. (1996)*: 245-264.

BROWN, T.B. 1951.
Excavation in Azerbaijan 1948. John Murray London.

BURNEY, C.A. 1962.
"The Excavations at Yanıc Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report," *Iraq*
XXIV/2.(1962): 134-152.

BURNEY, C.A. 1964.
"The Excavations at Yanıc Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report," *Iraq XXVI / I. (1964)*:54-61.

ÇİLİNGİROĞLU, Ç. 2010.
"The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and Its Implications for Maritime
Networks in the Eastern Mediterranen," *TUBA-AR 13. (2010)*: 9-22.

DYSON, R. H. 1989.
"Rediscovering Hasanlu," *Expedition 31/2-3 (1989)*: 3-11.

ƏLİYEV, T.R., HELVİNG, B., RİCCİ, A. 2013.
"Azərbaycan-Almaniya beynəlxalq ekspedisiyasının çöl tədqiqatlarının hesabatı," *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012*. Bakı: 335-341.

ƏLƏKBƏROV, V. 2018.
"Neolit dövründə Cənubi Qafqazda keramika istehsalının yaranması və inkişafı," *Azərbaycan*
arxeologiyası 21/1. (2018): 177-198.

GÜLÇUR, S. 1988.
Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazig/ Südosttürkei). Unpublished PhD. Thesis,
University of Tübingen.

QULİYEV, F.E., LYONNET, B. 2013.
"Menteştəpə qədim yaşayiş yerində arxeoloji tədqiqatlar,"
Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar
2012. Bakı: 329-334.

QULİYEV, F. 2018.
"Neolit dövründə Cənubi Qafqazda məskunlaşma proseslərinin xronoloji xüsusiyyətləri (Göytəpə və Hacıələmxanlı qədim yaşayış yerlərinin radiokarbon analizləri əsasında)," *Azərbaycan arxeologiyası 21/1. (2018):* 90-109.

QULİYEV, F.E., NİŞİYAKİ, Y., HÜSEYNOV, F.R., KADOVAKİ, S., ŞİMOQAMA, K., AKAŞİ, Ç., KUME, Ş., ZAMANOV, O. 2013.
"Göytəpə neolit dövrü yaşayiş yerində arxeoloji qazıntılar", *Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2012*. Bakı: 309-328.

ГУЛИЕВ, Ф., ГУСЕЙНОВ, Ф., АЛМАМЕДОВ, Х. 2009.
"Раскопки неолитического поселения VI тыс. до н. э. на холме Гойтепе (Азербайджан)," *Материалы международного симпозиума «Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н. э.* Баку: 26-30.

HARUTYUNYAN, A., BADALYAN, R., CHABOT J., CHATAİNGNER, CH., CHRİSTİDOU, R., HOVSEPYAN, R. 2019.
"The first farmers of the Araks valley: the formative stage of the "Aratashen-Shulaveri- Shomutepe" culture," *The Araxes River in Late Prehistory Bridge or Border? İnternational Conference. (Lyon, 14-15 may 2019)*. Lyon: 11-12

HAMLİN, C. 1975.
"Dalma Tepe," *Iran 13. (1975)*:111–127.

HEJEBRİ, N., BİNANDEH, A., NESTANİ, J. AND VAHDATİ, N. H. 2012
"Excavation at Lavin Tepe North-west Iran," *Ancient Near Eastern Studies 40. (2012)*: 95-117.

HEJEBRİ, N. AND PURFARAJ A. 2005.
"The investigation of cultural relationships of Ardebil province with north and northeastern Iran in Neolithic and Chalcolithic periods: Based on archaeological data of Ghosha Tepe in Shahar Yeri," *Abstracts of the International Symposium on Iranian Archaeol-ogy: Northern and Northeastern Regions (2005,Tehran)*, Tehran: 304.

HENRİCKSON, E. F. AND VİTALİ V. 1987.
"The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran," *Paleorient 13/2 (1987)*: 37-45.

HENRİCKSON, E.F. 1983.
Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, İran. A Thesis submitted in conformity with the requirwmwnts for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto.

HEYDERYAN, M., ZEYDİ, M., HERİEYAN, H. 1392
"Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Kalkolitik yaşayış yerləri," *Payambastanşünas 19.(1392)*: 1-14.

HELWİNG, B., ALİYEV, T. 2017.
"Excavations in the Mil Plain Sites, 2012-2014," *The Kura Project. New Research on the Prehistory of the Southern Caucasus. Ed.Helwing, B., Aliyev T., Lyonnet, B., Guliyev, F., Hansen, S. S. and Mirtskhulava, G.* Berlin: 11-43.

KEARTON, R. 1970
Settelment Pattern in Western Azerbaijan, Iran. PhD Dissertation.

KİGURADZE, T. 1986.
Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien, München.

KROLL, S. 1984.
"Archaologische Fundplatze in İranisch-Ost-Azerbaidjan," *Archäologische Mitteilungen aus Iran 17. (1984)*: 13-134

KROLL, S. 1990.
"Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azarbaidjan," *Archäologische Mitteilungen aus Iran 23 (1990)*: 59–71.

КУШНАРЕВА, К.Х., ЧУБИНИШВИЛИ, Т.Н. 1970.
Древние культуры Южного Кавказа. Наука Москва-Ленинград.

KULİYEVA, Z., BAHŞELİYEV, V. 2018.
"Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azerbaycan)," *TUBA-AR 23. (2018)*: 29-52.

KHADEMİ, N.F., ABEDİ A., GLASCOCK, M. D., ESKANDARİ N., KHAZAEE, M. 2013.
"Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis," *Journal of Archaeological Science 40. (2013)*: 1956-1965.

LYONNET, B.,GULİYEV, F.,HELWİNG, B., ALİYEV,T., HANSEN,S., MİRTSKHULAVA, G. 2012.
"Ancient Kura 2010–2011: the first two seasons of joint field work in the southern Caucasus," *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan 44. (2012)*:1-190.

МАССОН, В. 1964.
Средняя Азия и Древний Восток. Наука. Москва-Ленинград.

MUSCARELLA, O. 1966.
"Hasanlu 1964," *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 25/3. (1966)*: 121-135.

МУНЧАЕВ, Р.М. 1975
Кавказ на заре бронзового века, Наука Москва.

МУСЕИБЛИ, Н. 2012.
"Вопрос происхождения Шомутепинской культуры в контексте новых раскопок,"
Сборник материалов международной конференции Раннеземледельческие культуры Кавказа. Элм Баку: 40-50.

MUSEİBLİ, N. 2017.
"The Neolithic Period Hasansu settlement," *Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic-Late Bronze Age*. Baku: 42-58.

MELLAART, J. 1965.
Earliest Civilizations of the Near East, London.

MELLAART, J. 1975.
The Neolithic of the Near East, London.

NƏRİMANOV, İ.H. 2003.
"Naxçıvanın erkən əkinçi-maldar əhalisinin tarixindən," *Azərbaycan Arxeologiyası ve Etnoqrafiyası 1. (2003)*: 32-33.

НАРИМАНОВ, И.Г. 1987.
Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана, Элм Баку.

NİSHİAKİ, Y., GULİYEV, F., KADOWAKİ, S. 2015.
"Chronological contexsts of the Earliest Pottery Neolithic in the South Caucasus: Radiocarbon dates for Göytepe and Hacı Elemxanlı Tepe, Azerbaijan," *American Journal of Archaeology 119/3. (2015)*: 279-294.

ÖZDOĞAN, M. 2013.
"Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Toptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar," *The Neolithic in Turkey 5 (2013)*. İstanbul: 167-269.

VOİGT, M.M. 1987.
"Relative and Absolute Chronologies for Iran between 6500 and 3500 Cal BC," *Chronologies in the Near East.* (Eds. Aurenche O., Evin J. and Hours F.) BAR İnternational Series. Oxford: 615-646.

VOİGT, M.M. 1983.
Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement, University of Pennsylvania Philadelphia.

YOUNG, T.C. 1966.
"Survey in Western Iran, 1961," *Journal of Near Eastern Studies 25/4. (1966)*: 228-239.

YOUNG, T.C. 1974A.
"Excavations at Godin Tappeh, 1973," *İn proceedings of the II Annual Symposium on Archaeological research in İran*. (Ed. By Bagherzadeh F.) Centre for Archaeological Research Tehran: 80-90.

YOUNG, T. C. 1974B.
"An archaeological survey in Kangavar valley," *İn proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological research in İran.* (Ed. By Bagherzadeh F.) Centre for Archaeological Research Tehran:23-30.

YOUNG, T. C. 1975.
"Young Kangavar valley survey," *Iran XIII. (1975)*: 191-193.

ZEYNİVAND, M., HARİRYAN, H., HEYDARİAN M. 2013.
"The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros," *Iranian Journal of Archaeological Studies 3. (2013)*: 39-47.